

С. Л. Шульц, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інститут регіональних досліджень НАН України, Львів

ПРОСТОРОВІ ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: АНАЛІЗ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Визначено теоретичне підґрунтя сучасної просторової економіки та висвітлено роль концентраційних процесів у просторовій організації економіки України. На основі розрахованих індексів регіональної концентрації виробництва в розрізі окремих галузей, торгівлі та інноваційної діяльності визначено тенденції та закономірності концентраційних процесів. Зроблено акцент на наслідках економічної концентрації, що призводять з одного боку до процесам згортання економічного простору, а з іншого – до формування ядер економічної активності.

In the article the theoretical grounds of modern spatial economy and the role of concentration processes in spatial organization of Ukraine economy is reflected. On the basis of the expected indexes of regional production concentration in some industries, trade and innovative activity tendencies and conformities of concentration processes are determined. An accent on the consequences of economic concentration, which lead from one side to processes of rolling up of economic space, and from other - to forming of kernels of economic activity, is made.

Напрями розвитку економічної теорії є відображенням соціальних і політичних змін, які відбуваються в суспільстві у певні періоди його еволюції. Формування і розвиток просторової економіки, як одного з напрямів економічної науки, розпочався із розвитку теорії розміщення. Засновники просторової парадигми економічної науки (Г.Тюнен, А. Вебер, В.Ізард і М.Блауг) ототожнювали «теорію розміщення» (location theory) і «просторову теорію ринку» (spatial economics). Автору імпонує позиція тих вчених, які стверджують, що просторова економічна теорія повинна включати декілька складових. За цих обставин базовими можна вважати і теорію розміщення, і теорію простору ринку, яка ґрунтується на концепції просторової конкуренції.

Першим кроком американських вчених на шляху створення теоретичного підґрунтя просторової економіки вважають «економічний закон ринкових ареалів (зон)» Ф. Феттера, а також методичні підходи до аналізу просторової диференціації продукції і вивчення особливостей розміщення певних видів економічної діяльності Г. Хоттелінга, Е. Чемберлена, Е. Гувера.

Початок розвитку просторової теорії ринку пов'язують з дослідженнями таких вчених: французького економіста О. Курно, який звернув увагу на те, що ринок має не точковий, а просторовий вимір; американського дослідника Чарльза Еллета, який провів аналіз просторових факторів перевезення вантажів залізницею; Е.Чейзона, котрий запропонував метод географічного розподілу продаж між конкуруючими продавцями; Д.Ларднера, А. Лорія, Р.Аллена, Т. Паландера, які розширили аналітичні положення теорії розміщення; К. Рау, К. Лаунхарда, Е. Чизона, котрі долучились до формулювання закону ринкових ареалів. У наведений перелік слід включити також дослідження П. Сраффа, присвячені аналізу рівноваги в умовах просторової конкуренції [1, с.153-156].

З огляду на окреслені здобутки вчених-засновників просторової економіки приходимо до висновку, що ця наука перебуває на стику регіональної економіки,

економічної географії, макроекономіки, інституціональної економіки, економічної соціології, а також демографії і вивчає процеси та явища у розвитку національного господарства з позиції властивостей економічного простору (інтегрованості, фрактальності і неоднорідності, безперервності і пов'язаності та ін.). З іншого боку, просторова економіка – це наука, що вивчає особливості просторової поведінки економічних категорій, зокрема, ціни, доходів, капіталу, інвестицій і просторового розподілу економічної активності [2, с.32].

Вважаємо, що трансформація економічного простору пов'язана не тільки з розподілом, а й накопиченням ресурсів, який переводить економічну систему у новий якісний стан [3, с.85].

Накопичення ресурсів є результатом концентраційних процесів. Якщо територіальна концентрація передбачає визначення кількості об'єктів та ресурсів на одиницю території, то економічна концентрація є багатоструктурним процесом, що призводить до накопичення капіталу, праці та інших потенціалів розвитку суб'єктів економічної діяльності (факторів виробництва) або об'єднання цих суб'єктів у нові організаційні структури. Складовими концентрації економічної діяльності сьогодні стають капітал, власність, управління, виробництво, праця, ринкова діяльність, інновації тощо.

Результатом територіальної концентрації економічної діяльності є лише її локалізація – стиснення економічного простору, а економічної концентрації - нагромадження активів територій та зростання їх вартості, ущільнення функцій, перехід від соціально-економічних взаємодій до реальної інтеграції тощо. Таким чином, сучасна трансформація економічного простору пов'язана з процесами економічної концентрації, що здатні перевести економічний об'єкт, економічну систему будь-якого територіального рівня у новий якісний стан.

Концентрація економічної діяльності у просторовому вимірі призводить до поляризації економічного простору країни, яку слід розглядати як об'єктивно існуюче явище. Світовий досвід свідчить, що цілком рівномірний просторовий розвиток неможливий. Вся історія людства засвідчує, що шлях народження прогресивного та інновативного починається з формування поляризованих центрів економічної активності, а їх позитивний вплив проявляється шляхом просторової дифузії.

Розглянемо особливості регіональної концентрації виробництва, торгівлі та інноваційної діяльності. Згідно з даними таблиці 1, найвищий ступінь регіональної концентрації характерний для добувних галузей, що пов'язано із їх залежністю від джерел сировини, а найнижчий – для виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів.

За період реформ у всіх перерахованих видах економічної діяльності концентрація виробництва зросла. Подібною є ситуація із концентрацією окремих видів промислової продукції. Поряд із зростанням рівня концентрації виробництва в галузях машинобудування, хімічної і нафтохімічної промисловості, помітним є зростання рівня концентрації виробництва споживчих товарів. Так, у виробництві взуття індекс концентрації піднявся з 0,063 у 1990 році до 0,125 у 2006р., у виробництві цукру-піску - з 0,698 у 1990 р. до 0,910 у 2006р., у виробництві борошна – з 0,045 у 1990р. до 0,143 у 2006р. та ін. Менше значне зростання концентрації спостерігається у виробництві цегли – з 0,428 до 0,588, електроенергії - з 0,113 до 0,124.

Слід зазначити, що посилення концентраційних тенденцій у виробництві протягом періоду 1990-2007 років було зумовлене зростанням концентрації інвестицій, падінням виробництва і збереженням традиційних галузей економіки у промислово розвинених регіонах країни.

Таблиця 1

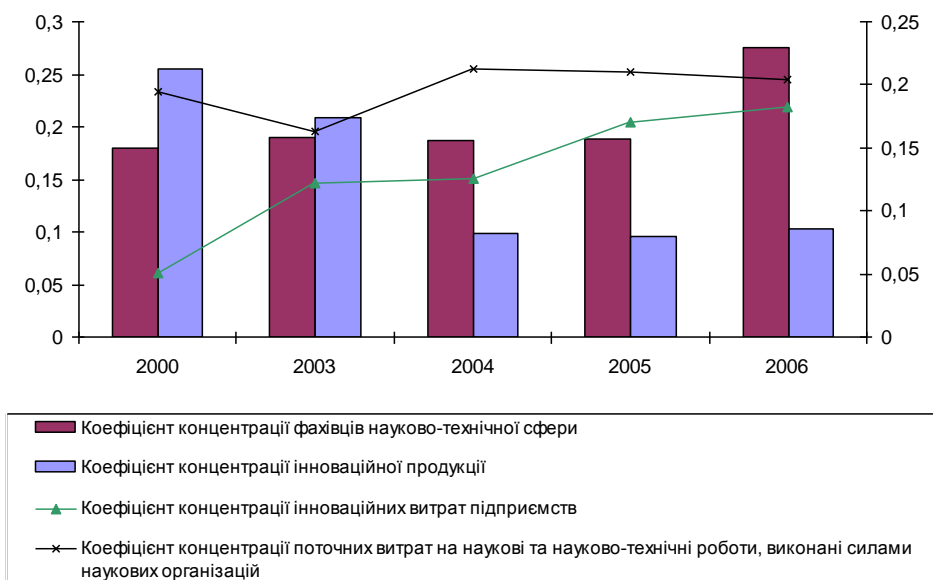
Регіональна концентрація промислового виробництва в Україні

Вид економічної діяльності	Регіони, що мають найвищу питому вагу розвитку галузі	Рівень регіональної концентрації галузі за індексом концентрації
Добувна промисловість	Сумська, Полтавська, Івано-Франківська області	Висока концентрація на видобутку нафти, газового конденсату тощо ($I_k 0,393$) 0.0445.
Обробна промисловість з неї:	Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Київська області	Середній рівень концентрації ($I_k 0,109$) 0.0374
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	Запорізька, Миколаївська, Полтавська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька області	Низький рівень концентрації ($I_k 0,044$) 0.0371
Легка промисловість	АР Крим, Київська, Харківська, Житомирська області	Середній рівень концентрації ($I_k 0,117$) 0.0378
Оброблення деревини та виробництво виробів з	Вінницька, Волинська, Харківська, Житомирська	Середній рівень концентрації ($I_k 0,105$)

деревини, крім меблів	області	0.0449
Целюлозно-паперове виробництво, видавнича діяльність	Волинська, Харківська, Вінницька, Херсонська, Закарпатська області	Середній рівень концентрації (I_k 0,126) 0.0376
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	Дніпропетровська, Полтавська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області	Високий рівень концентрації (I_k 0,141) 0.0352
Хімічна та нафтохімічна промисловість	Чернігівська, Волинська, Закарпатська, Чернівецька і Рівненська області	Високий рівень концентрації (I_k 0,234) 0.0381
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	Кіровоградська, Миколаївська, Черкаська, Дніпропетровська, Херсонська області	Середній рівень концентрації (I_k 0,103) 0.0369
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів з неї	Донецька, Дніпропетровська, Чернігівська, Черкаська, Запорізька області	Високий рівень концентрації (I_k 0,0386)
Машинобудування	Волинська, Закарпатська, Запорізька, Київська,	Високий рівень концентрації (I_k 0,255) 0.0377
Виробництво та розподілення електроенергії, газу і води	Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Хмельницька області	Середній рівень концентрації (I_k 0,121) 0.0419

Зростання рівня регіональної концентрації виробництва сприятиме поглибленню господарської спеціалізації регіонів, удосконаленню територіальної організації економіки країни і прискоренню структурної перебудови української економіки загалом.

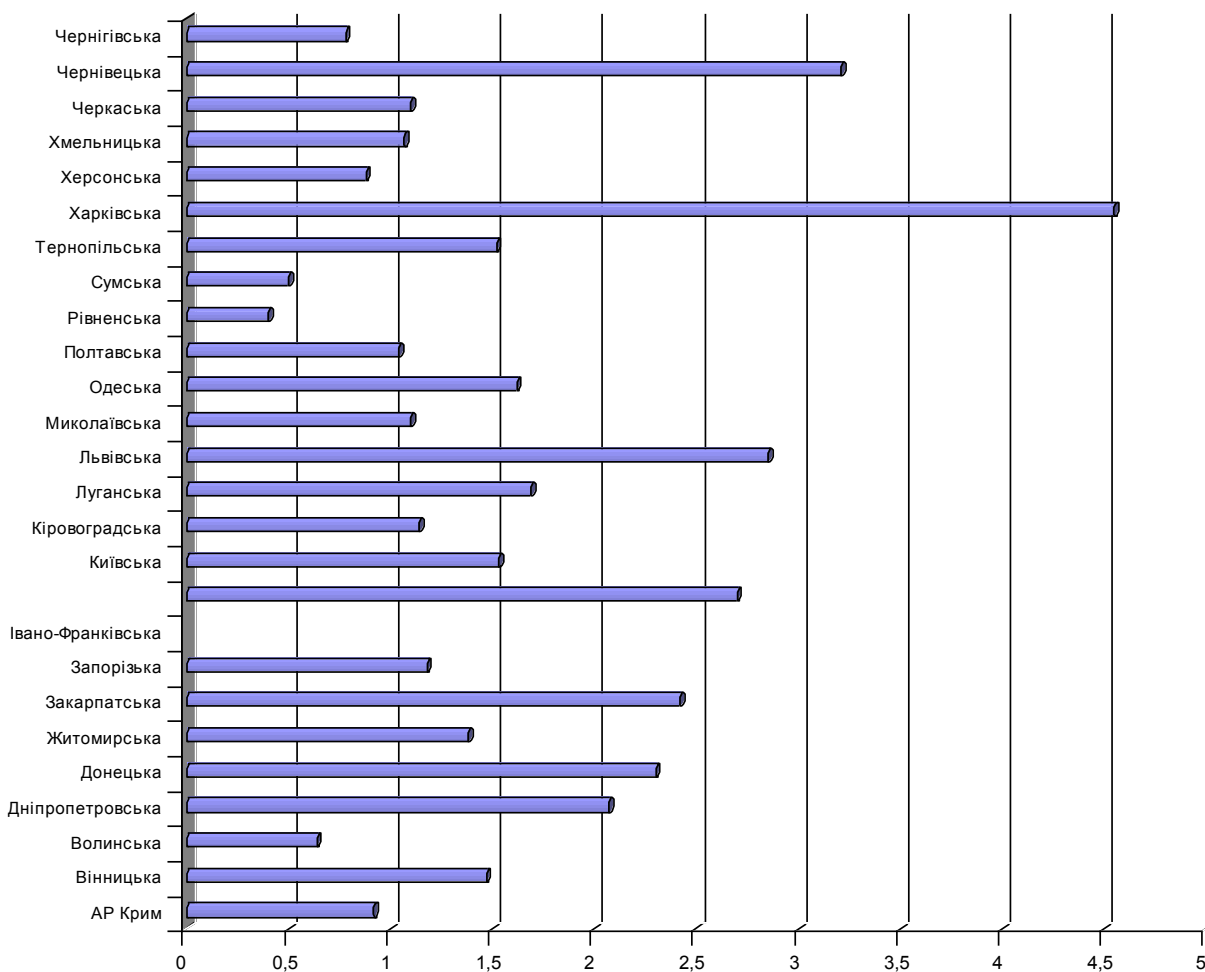
Цікаво, що динаміку регіональної концентрації інноваційної продукції протягом останніх років характеризує низхідна тенденція. Як бачимо, коефіцієнт концентрації інноваційної продукції на фоні зростання інших коефіцієнтів (рис.1) зменшився з 0,255 у 2000р. до 0,103 у 2006р.

Рис.1. Регіональна концентрація основних параметрів інноваційної діяльності за період 2000-2006 років

За умов доволі низького рівня інноваційності української економіки відсутність тенденції до концентрування інноваційного виробництва скоріше слід вважати негативним явищем, ніж позитивним. Ця ситуація свідчить про збереження слабого зв'язку між вітчизняною наукою та виробництвом.

На концентрування інноваційної діяльності впливає також щільність інноваційно активних підприємств (рис.2). За цим показником лідируючі позиції займають Харківська, Львівська, Чернівецька, Київська, Закарпатська та Донецька області.

Рис.2. Щільність інноваційно активних підприємств, од/тис.км²

Різними є тенденції динаміки регіональної концентрації інших параметрів інноваційної діяльності (див рис. 1). Так, якщо у 2000 році коефіцієнт концентрації інноваційних витрат становив 0,051, то у 2006 р. вже 0,182. Коефіцієнт концентрації фахівців науково-технічної сфери збільшився за цей самий період з 0,180 до 0,276. Нестабільною є динаміка коефіцієнта концентрації поточних витрат на наукові та науково-технічні роботи, виконані силами наукових організацій. Однак, в цілому, цей показник за аналізований період зріс з 0,193 до 0,203. Описана вище динаміка процесів концентрування інноваційної діяльності свідчить про її інтенсифікацію у регіонах України.

Як бачимо, зростання територіальної концентрації ресурсів інноваційної діяльності (інноваційних витрат і наукового потенціалу регіонів країни) не сприяє регіональній концентрації інноваційного виробництва.

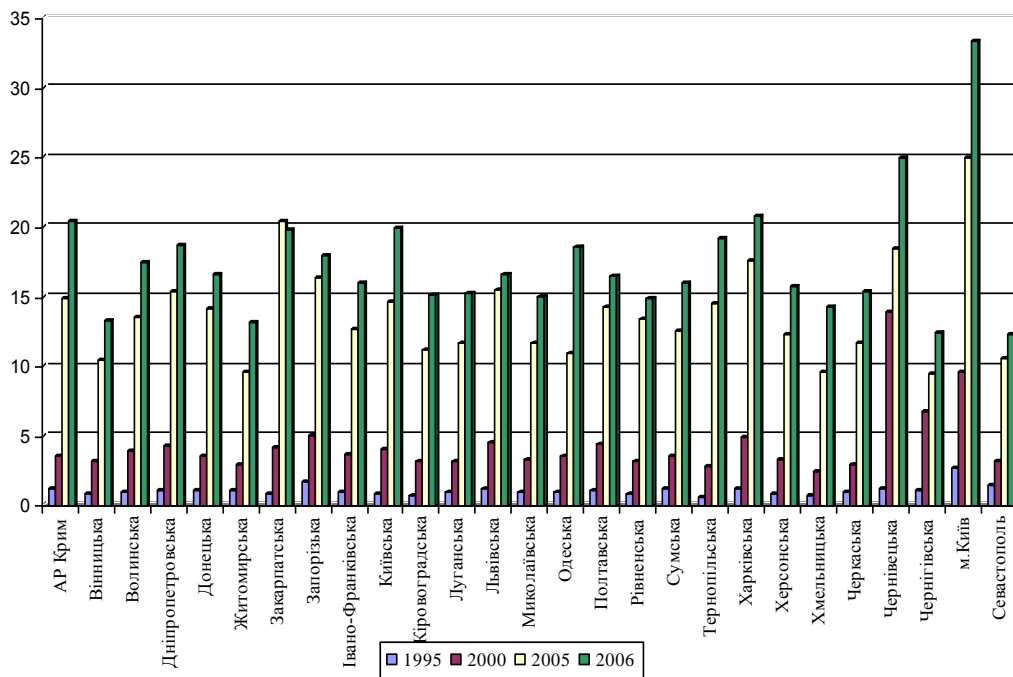
Поряд з цим, тенденційна подібність просторового концентрування інноваційних витрат підприємств, поточних витрат на наукові та науково-технічні роботи, виконані силами наукових організацій та фахівців науково-технічної сфери, засвідчує взаємозалежність цих процесів та наявність перспектив щодо формування вітчизняного інтелектуально-інноваційного потенціалу.

Зазначимо, що оцінка динаміки концентраційних процесів дозволяє оцінити не стільки рівень інноваційного розвитку (стан) регіонів, скільки процеси, які супроводжують стиснення або розширення простору інноваційної діяльності. Такий підхід дозволяє аналізувати не якість елементів інноваційного простору (окремі територіальні системи чи їх компоненти), а процеси, що відбуваються в ньому.

Важливу роль в організації економічного простору відіграє торгівля. Торгівля в Україні належить до видів економічної діяльності, які найшвидше зростають. Питома вага оптової та роздрібною торгівлі у ВВП протягом останніх років зростає і коливається в межах 11-13%, що є другим результатом після промисловості.

Проведений аналіз динаміки товарної концентрації в Україні засвідчує її зростання у 2006 році у 4,02 рази у порівнянні з 2000 роком і у 16 разів у порівнянні з 1995 роком. Торговий бум в Україні почався з найбільших міст та регіональних центрів. Тенденція до зростання товарної концентрації сьогодні зберігається у всіх регіонах країни, що може виступати підтвердженням інтенсифікації міжрегіонального товарообміну.

Найвищий рівень товарної концентрації спостерігається у Закарпатській, Чернівецькій, Харківській та Запорізькій областях, що пов'язано з наявністю в цих регіонах значних торговельних площ (рис.3). Найменше значення показника товарної концентрації спостерігається у Чернівецькій, Хмельницькій та Житомирській областях. Якщо у Житомирській області низький показник товарної концентрації зумовлений суттєвим зменшенням площі закладів торгівлі, то у Хмельницькій та Чернівецькій – високим рівнем територіальної концентрації торговельної діяльності в обласних центрах і, як наслідок, із збільшенням радіуса обслуговування населення, що викликано наявністю в цих регіонах торговельних центрів типу «торгових базарів».

Рис.3. Товарна концентрація регіонів України протягом 1995-2006 років

Слід зазначити, що зростання товарної концентрації залежить від змін попиту та пропозиції товарів. А майбутнє торговельної інтеграції регіонів полягає у формуванні мереж торгових центрів, які виконуватимуть функції освоєння економічного та соціального простору, підпорядкування суб'єктів цієї сфери економічної діяльності певним «правилам гри» та збільшення або зменшення їх впливу на ефективність економічного розвитку регіонів країни.

Територіальна концентрація торговельної діяльності характеризує ступінь скупчення різнопрофільних торгових підприємств у межах окремих поселень, адміністративних поселень, адміністративних поселень і зон здебільшого залежить від розміру міських поселень за кількістю населення. Щільність торговельних об'єктів залежить від кількості населення, розмірів доходів, потоків покупців, сприятливості економічних умов [4, С.7].

Основними показниками товарної концентрації є: середній розмір підприємства за товарною площею, середній розмір обороту, товарооборот на один кв. метр торговельної площі [5, С.7].

Наслідком економічної концентрації є стиснення економічного простору регіонів, що проявляється через втрату позицій, які займають регіони в системі макроекономічних зв'язків. Це проявляється у:

- ✓ зменшенні функціональної присутності регіонів в економічному просторі країни, що відбувається шляхом переміщення за регіональні межі частини майнових прав і фінансових потоків;
- ✓ зниженні адміністративної (політичної) ваги на макроекономічному рівні [6, С.122];
- ✓ стабільності позицій та місцезнаходженні регіональних центрів прибутку;
- ✓ поширенні процесів монополізації економіки.

Проявом стиснення економічного простору є утворення лакун¹, які заповнюються

¹ Лакуни (от лат. lacuna - заглиблення, впадина) - проміжки між елементами простору, які не пов'язані загальною системою потоків.

капіталом корпорацій-нерезидентів інших територій, що захоплюють ринок, де раніше діяли підприємства і господарські об'єкти регіону. Як засвідчує практика, регіональні еліти не завжди можуть утримувати домінуючі позиції в управлінні функціонуючими на їх території господарськими суб'єктами.

Збереження тенденцій до стиснення економічного простору країни підтверджує факт концентрації інвестицій у найбільш економічно-ефективних регіонах. Нерівномірний просторовий розподіл інвестицій і виробництва валового регіонального продукту є результатом низької ефективності використання капіталу та подальшого поширення тенденцій посилення локалізації економічної активності та управління фінансовими і товарними потоками.

Економічна концентрація, окрім територіального і просторового, має організаційно-економічний вимір. Організаційно-економічна концентрація формується під впливом критеріїв технічної доцільності та економічної ефективності. Причому вплив економічних та технічних чинників концентрації має бути одночасним. Поряд з організаційно-економічними відносинами існують відносини, пов'язані з процесами управління і регулювання економіки в цілому, окремих сфері галузей, суб'єктів господарювання, тобто організаційно-управлінські відносини. Ці відносини лежать в основі реалізації правових форм господарювання і сприяють розвитку або деформують організаційно-економічну структуру суб'єктів ринку або суспільства. Вони проявляються у злитті і поглинанні суб'єктів економічної діяльності, створенні монополій та проявляються в інших формах відносної економічної відособлення господарських одиниць різного рівня.

Узагальнюючи вищевказане, зазначимо, що економічна концентрація безпосередньо пов'язана з територіальним поділом праці. Вона є одним з базових процесів просторової концепції розвитку національного господарства.

В основу процесів концентрації економічної діяльності в регіонах України закладено кількісне та якісне зростання основних факторів виробництва, що забезпечує розширення і ефективне використання суб'єктами господарювання виробничих потужностей. Економічна концентрація зумовлює зростання ринкової влади через посилення контролю за потоками капіталу та інших економічних ресурсів.

Література

1. Зобова Л.Л. Гегемония Германии в пространственной теории: загадка ли это? / Л.Л. Зобова // Известия Томского политехнического университета. - 2003. - Т. 306. - № 3. - С.153-156.
  2. Кононов І.Ф. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. - № 4. – С. 57 – 78.
  3. Занадворов В.С. Экономика города: (Ввод. курс): Учеб. пособие / А.В Занадворова, В.С.Задворнов. - М.: Магистр, 1997. – С.32.
  4. Пачина Т.М. Экстерриториальность капитала и сырьевые регионы: горячая проблема региональной политики / Т.М.Пачина, Г.П.Почивалова // Весник МГТУ. – Т 8. – 2005.- №2. – С.279.
  5. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.2/ Редкол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С.7.
- Овчинников В.Н.Этноэкономика как фактор развития / Ю.С. Колеников, В.Н. Овчинников // Проблемы прогнозирования. - 2006. - №1. – С.122.